

4 Το σχήμα της μεταφοράς στον επιστημονικό λόγο: εφαρμογή στο λεξιλόγιο της ανατομίας

Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το σχήμα της μεταφοράς δεν αφορά μόνο τη γλώσσα της λογοτεχνίας και της καθημερινότητάς μας, αλλά αφορά και την επιστημονική ορολογία. Στην έρευνα αυτή εξετάζεται η μεταφορά στην ορολογία της ανατομίας του ανθρώπινου σώματος στο πλαίσιο της γνωστικής/γνωσιακής γλωσσολογίας. Εντοπίζονται τα πεδία-πηγή που δομούν το πεδίο-στόχος (ανατομία), όπως η βοτανική, το γεωφυσικό τοπίο, ο ζωικός κόσμος, οι κατασκευές, και διαπιστώνεται η κεντρική θέση που κατέχει το ανθρώπινο σώμα στην κατονομασία του γήινου τοπίου. Τέλος μέσω των άμεσων δανείων και ιδίως των μεταφραστικών δανείων στην ορολογία της ανατομίας ο επιστημονικός τρόπος ταξινόμησης του κόσμου καθώς και έννοιες του ελληνικού πολιτισμού έγιναν κτήμα του δυτικού κόσμου.

Metaphor in scientific discourse as applied to the lexicon of anatomy

Anna Anastassiadis-Symeonidis

ABSTRACT

Metaphor not only concerns ordinary or poetic language but also scientific terminology. This research examines metaphors used in the terminology of the anatomy of the human body in the context of cognitive linguistics. We identify source domains which construct target domain (anatomy) like botany, geophysical landscape, the animal world and artefacts. We also found the major importance that the human body exhibits for the naming of the earth's landscape. Finally, through the examination of loan words and especially of calques in anatomy terminology we show that the scientific methods used for the classification of the world as well as concepts of the Greek culture have been integrated into the western world.

0 Εισαγωγή

Μια στερεότυπη άποψη θέλει τα σχήματα λόγου και ιδιαίτερα η μεταφορά να χρησιμοποιούνται στο χώρο των τεχνών και ιδιαίτερα της λογοτεχνίας ως υφολογικό μέσο ή ρητορικό στολίδι, για να προκληθεί ένα ποιητικό αποτέλεσμα, ενώ ο επιστημονικός λόγος θεωρείται ότι περιγράφει με αντικειμενικό τρόπο την πραγματικότητα. Επίσης οι Lakoff &

Johnson [12] με τη συναρπαστική τους έρευνα κατέδειξαν ότι η μεταφορά παίζει κεντρικό ρόλο όχι μόνο στη γλώσσα αλλά και στη σκέψη και στη δράση της καθημερινής μας ζωής, αφού οι έννοιες (concepts) που ρυθμίζουν τη σκέψη μας δεν έχουν καθαρά νοητική φύση αλλά δομούν μεταφορικά με συστηματικό τρόπο ό,τι αντιλαμβανόμαστε καθώς και τον τρόπο συμπεριφοράς μας απέναντι στα πράγματα και στους ανθρώπους και κατά συνέπεια δομούν μεταφορικά και τη γλώσσα. Κατά τον Βελούδη [7: 72], βλ. και τις εκεί αναφορές) η μεταφορά κατέχει κεντρική θέση στη γνωστική/γνωσιακή έρευνα, καθώς αποδεικνύεται ότι είναι βασικός παράγων της νόησης με τον οποίο σχηματοποιείται το «άγνωστο», βασικός μηχανισμός με τον οποίο κατανοούμε τον κόσμο, και διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στη δόμηση της αφηρημένης σκέψης. Συμπερασματικά, το σχήμα της μεταφοράς είναι ένα σχήμα παρεξηγημένο, όταν θεωρείται απλώς διακοσμητικό στοιχείο του λόγου.

Τι συμβαίνει όμως στον επιστημονικό λόγο, που θεωρείται ότι περιγράφει με αντικειμενικό τρόπο την πραγματικότητα; Εμπνευσμένη από την εργασία της Oliveira [15], που εντόπισε ευρύτατη χρήση της μεταφοράς στην ορολογία της καρδιολογίας της γαλλικής και της πορτογαλικής, διαπίστωσα ότι η ορολογία στην ελληνική κάνει ευρύτατη χρήση του σχήματος της μεταφοράς στην κατονομασία των εννοιών,¹ π.χ. *στεφανιαία αρτηρία* (Καρδιολογία), *έλικας* (Βιολογία), *ηχητικό κύμα*, *ζώνη συχνότητων*, *κοιλία* (Ακουστική), *κατώφλι – οροφή* (Ακουστική, Οικονομία), *ημισφαίριο* (Ανατομία), *κεφαλή* (Ακουστική, Γλωσσολογία), *αυχέννας* (Γεωλογία), *οθόνη υψηλής² ευκρίνειας* (Τεχνολογία) κτλ.

Για τη μελέτη της ορολογικής μεταφοράς επελέγη ο κλάδος της ανατομίας, επειδή οι όροι του συχνά στηρίζονται είτε στην οπτική αντίληψη και για το λόγο αυτό ορίζονται με βάση τις περιγραφικές ιδιότητες των αντικειμένων αναφοράς τους λ.χ. *βολβός* ‘σφαιρική ρίζα φυτού’ μεταφέρεται στην ανατομία λ.χ. *βολβός οφθαλμού*, είτε στη λειτουργία των αντικειμένων αναφοράς λ.χ. *αγγείο* ‘δοχείο που εμπεριέχει υγρό’ μεταφέρεται στην ανατομία (αιμοφόρο) *αγγείο*. Στην εργασία αυτή, αφού πρώτα αναφέρουμε τρόπους που χρησιμοποιούνται στο λεξιλόγιο της ανατομίας για την περιγραφή του ανθρώπινου σώματος, θα επικεντρωθούμε στη συνέχεια στο σχήμα της μεταφοράς στην επιστημονική ορολογία, στη φύση της και στους ρόλους που αναλαμβάνει.

Το υλικό μας προέρχεται από αποδελτίωση του λεξικού του Ζωντανού «*Ελληνο-ιταλικό*

---

¹ Η Oliveira κάνει λόγο για ορολογική μεταφορά [15: 13].

² Όπου το επίθετο *υψηλός* στηρίζεται στην εννοιολογική μεταφορά ΤΟ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΨΗΛΑ [12].

Γλωσσάρι όρων ανατομίας του ανθρώπου» [10] και η μέθοδος που ακολουθήθηκε στηρίζεται σε έρευνα του σημασιολογικού τμήματος ετυμολογικών λεξικών ιδίως της αρχαίας ελληνικής (ΑΕ στο εξής) [8, 13, 16, 18] προκειμένου να εντοπιστεί η κυριολεκτική και η παραγόμενη μεταφορική σημασία.

1 Τρόποι κατονομασίας στην ανατομία

Από μορφολογική άποψη τρεις είναι οι κύριες διαδικασίες δημιουργίας νέων όρων: η κατασκευαστική διαδικασία νέου όρου, μονολεκτικού ή πολυλεκτικού, μέσω της παραγωγής και της σύνθεσης (βλ. παρακάτω 1-4), η εισαγωγή νέου όρου μέσω του δανεισμού³ και η δημιουργία σε προϋπάρχουσα λεξική μονάδα ή σε προϋπάρχοντα όρο νέας σημασίας λ.χ. μέσω της μετωνυμίας ή της μεταφοράς (βλ. παρακάτω 5).⁴ Από σημασιολογική άποψη εξετάζοντας τους τρόπους κατονομασίας στο πεδίο της ανατομίας παρατηρούμε ότι προηγείται η παρατήρηση ώστε να εντοπιστούν τα εξέχοντα χαρακτηριστικά, και ακολουθεί η κατονομασία [15: 93]. Ειδικότερα χρησιμοποιούνται οι εξής τρόποι:

1) Δηλώνονται οι τοπικές σχέσεις, είτε άμεσα με τη χρήση α) επιρρημάτων που λειτουργούν ως επίθετα, π.χ. *άνω/κάτω χείλος, αδένας έσω/έξω έκκρισης, εγγύς/πόρρω όραση, εν τω βάθει μηριαία αρτηρία*, β) προθημάτων, π.χ. *υπόδερμα, υπόφυση, υπογλώσσιος, υπογνάθιος αδένας/υπεργλωττιδική μοίρα του λάρυγγα, ενδοκάρδιο, ενδοκρινής αδένας/εξωκρινής αδένας, μεσεντέρια αρτηρία, μεσάρθριος μηνίσκος, μεσεγκέφαλος, ανιόν/κατιόν κλάδος, ανιούσα/κατιούσα αορτή, ανάντης αρθρική απόφυση, επιγλωττίδα, επιγονατίδα, επινεφρίδιο, προστόμιο, προσπονδυλικό γάγγλιο, προγαγγλιακή/μεταγαγγλιακή ίνα, παραθυροειδής αδένας, παρεγκεφαλίδα, περικάρδιο, περισπλάχνιο φύλλο, αντιβράχιο, αντίχειρας, διαβρεγμάτια αύλακα*, γ) τοπικών επιθέτων π.χ. *πλάγια κοιλία, πρόσθια/οπίσθια υπερύα, οπίσθιος εγκέφαλος, άκρο χέρι, αριστερός/δεξιός πνεύμονας, μέση ρινική κόγχη, κεντρική/περιφερειακή ζώνη του νεφρού*, είτε έμμεσα με τη χρήση επιθέτων κατασκευασμένων με επίθημα (λ.χ. *-ικ(ός), -ι(ος), -ιαί(ος)*) που το ουσιαστικό-βάση τους κατονομάζει όργανο, λ.χ. *εντερικός αδένας* είναι αδένας που αφορά τα έντερα, αλλά είναι τελικά ο αδένας που βρίσκεται στα έντερα, *χειλικός αδένας* 'που βρίσκεται στα χείλια', *βλεφαρική μοίρα* 'που βρίσκεται στα βλέφαρα', *μετωπιαία αύλακα* 'που βρίσκεται στο μέτωπο', *μασχαλιαία/μηριαία αορτή, θωρακική/κοιλιακή αορτή, ωλένια αρτηρία*, δ) τοπικών ουσιαστικών, π.χ. *θωρακικό άκρο, εγκεφαλικό κέντρο, πρόδομος του λάρυγγα*.

³ Λ.χ. *βαλβίδα* < γαλλ. valve. Σημασιολογικοί λόγοι μας οδηγούν στο να δεχτούμε ότι *βαλβίς/βαλβίδα*, αν και ΑΕ ως προς τη μορφή, στην ορολογία της ανατομίας αποτελεί δάνειο από τη γαλλική [18].

⁴ Για τις διαφορές ανάμεσα στη μετωνυμία και στη μεταφορά βλ. Βελούδης [7: 191].

2) Δηλώνεται η λειτουργία των οργάνων, δηλ. το έργο που επιτελούν, π.χ. *ιδρωτοποιός, δακρυτοποιός/βλεννογόνιος/σιελογόνος/σημηματογόνος αδένας, ουροφόρα σωληνάρια, αιμοφόρα αγγεία, αισθητήρια όργανα, ακουστικά οστάρια, αναπνευστική βλεννογόνος, ανελκτήρας/καθελκτήρας/καμπτήρας/σφιγκτήρας μυς, φωνητικές χορδές, οπτικό νεύρο, αναπαραγωγό/ερειστικό κύτταρο, σπερματοδόχος κύστη.*

3) Περιγράφονται το σχήμα, οι διαστάσεις, ο τρόπος λειτουργίας τους, η εξωτερική εμφάνιση, η υφή κτλ., π.χ. *αμφίκυλλος/αμφίκυρτος φακός, στρογγύλος/πλατύς μυς, δικέφαλος/τρικέφαλος μυς, διγλώχιν/τριγλώχιν βαλβίδα, δίομβος πνεύμονας, πολύγωνο οστό, ημικύκλιοι σωλήνες, λοξός μυς, σταυρωτός σύνδεσμος, κοίλη φλέβα - βραχύς/μακρός απαγωγός μυς, επίμηκες οστό - κινητή/σταθερή άρθρωση - τριχωτό δέρμα – ραβδωτό σώμα, οδοντωτή ραφή, τυφλό έντερο - διαφανές διάφραγμα, ινοχόνδρινος δίσκος, ελαστική ίνα, μυελώδες έλυτρο, οστέινοι σωλήνες, εμμύελη ίνα, λιπώδης ιστός, υμενώδης κοχλίας, ινώδης χόνδρος. Στην περίπτωση αυτή εμπίπτουν και πολυλεκτικά σύνθετα που περιγράφονται μέσω της μεταφοράς, και για το λόγο αυτό θα τα αναφέρουμε στο 5, π.χ. *δελτοειδής μυς, μαστοειδής απόφυση, μιτροειδής βαλβίδα, ρομβοειδής εγκέφαλος, σφηνοειδής κόλπος, σιγμοειδής βαλβίδα, σφηνοειδές οστό.**

4) Κατασκευάζεται πολυλεκτικό σύνθετο όπου το κύριο όνομα του ερευνητή που έκανε την ανακάλυψη λειτουργεί είτε ως ετερόπλωτος προσδιορισμός σε γενική είτε ως βάση του μετονοματικού επιθέτου,⁵ π.χ. *λιβερκύνειος αδένας < Lieberkuhn, μαιβομιανός/μείβομιανός αδένας < Meibom, ρολάνδειος αύλακα < Rolando, βαλβίδα του Bauhin, βαρθώνειος πόρος < Bartolino, βελλίεια σωληνάρια < Bellini, βερτίνειος στύλος < Bertin, μαλπίγειο στρώμα, μαλπιγιανή στιβάδα < Malpighi, βωμάνειο έλυτρο < Bowmann, ουαρόλειος γέφυρα < Varolio, στύλοι του Corti < Corti, ερειστικό κύτταρο του Deiters < Deiters, ευσταχιανή σάλπιγγα < Eustachio, φαλλόπεια σάλπιγγα < Falloppio, κόγχη του Santorini < Santorini, κύτταρο του Purkinje < Purkinje, λήκυθος του Vater < Vater, αδένας λιβερκύνειος < Lieberkuhn, μονρόειο τρήμα < Monro, σωληνάριο του Ferrein < Ferrein, πακινιανό σωμάτιο < Pacini, στενωνιακός πόρος < Stenone, πόρος του Wharton < Wharton, πόρος του Wirsung < Wirsung, σιλουίειος σχισμή < Silvio, σωμάτιο του Meissner < Meissner, σωμάτιο του Ruffini < Ruffini, νησίδα του Langherans < Langherans, υμένας του Reissner < Reissner.*

5) Χρησιμοποιείται το σχήμα της μεταφοράς, α) σε ουσιαστικά, β) στο ουσιαστικό-βάση των κατασκευασμένων επιθέτων, π.χ.

---

⁵ Εξαιρέση αποτελεί το κύριο όνομα Αχιλλέας στον όρο *αχιλλέιος τένοντας/πτέρνα.*

α) Ουσιαστικά, π.χ. **αγγείο**, **άκανθα** ωμοπλαταιά, **άλυσος** ακουστικών οσταρίων, **αμυγδαλή**, **ανατολή** των δοντιών, **δακρυϊκός ασκός**, **αύλακα** της γλώσσας, **αυχένας** του δοντιού, **ελικοειδής αψίδα**, **βάλανος** πέους, **οφθαλμικός βολβός**, **μυϊκός δακτύλιος**, **τελικό δενδρύλλιο**, **βρογχικό δέντρο**, **δέντρο** της ζωής, **διακλάδωση**, **δίκτυο** τριχοειδών, **δίσκος**, **έδαφος** του στόματος, **ελαία**, **εγκεφαλική έλικα**, **ζώνη**, **εγκεφαλικό ημισφαίριο**, **θόλος** κρανίου, **ισθμός** της σάλπιγγας, **υπερώιο ιστίο**, **γλωσσοϋπερώια καμάρα**, **κάψα** του φακού, **κέρας** της μήτρας, **κεφαλή** του οστού, **βρογχικός κλάδος**, **κλωνίο**, **θωρακικός κλωβός**, **κοιλία** καρδιάς, **κόλπος** της καρδιάς⁶, **κορμός**, **κορυφή** της γλώσσας, **κοχλίας**, **κώδωνας** της σάλπιγγας, **λαβύρινθος**, **λεκάνη**, **λήκυθος**, **δακρυϊκό λιμνίο**, **μήλο** του Αδάμ, **μηνίσκος**, **μίσχος** της υποφύσεως, **νημάτιο**, **νησίδα**, **ουρά** της επιδιδυμίδας, **ουρανός**, **ουρανίσκος**, **πέταλο**, **οπτική πορφύρα**, **πρόδομος** του στόματος, **μυελώδης πυραμίδα**, **ραβδία**,⁷ **ράχη** άκρου χεριού, **ρίζα** του δοντιού⁸, **σάλπιγγα**, **σκώληκας**, **στεφάνη** του βλεφάρου, **στόμιο** της μήτρας, **αιμοσφαίρια**, **ταινία** μεσοκολική, **τάφος** της περιχαρακωμένης θηλής, **τόξο** του ποδιού, **τύμπανο** του ωτός, **οδοντικό φατνίο**, **έξω φύλλο** του υπεζωκότα, **εγκεφαλικός φλοιός**, **χαλινός** της γλώσσας, **μυϊκός χιτώνας**, **χείλος** του βλεφάρου, **χοάνη** της υποφύσεως, **ωό**, **ωτίο** της καρδιάς.

β) Ουσιαστικό-βάση των κατασκευασμένων επιθέτων, π.χ. **αγκιστρωτό οστό**, **ακανθώδης απόφυση**, **ακτινοειδείς ίνες**, **ακτινωτός μυς**, **απιοειδές στόμιο**,⁹ **αραχνοειδής μήνιγγα**, **αυλοειδές οστό**, **βοτρυοειδής αδένας**, **βυτιοειδές σωματίο**, **δακτυλιοειδής σύνδεσμος**, **δελτοειδής μυς**, **ελικοειδές γάγγλιο**, **ηθμοειδές**¹⁰ **οστό**, **θυρεοειδής αδένας**, **καλυκοειδής θηλή**, **δικέφαλος μυς**, **κρικοειδής χόνδρος**, **κρυσταλλοειδής φακός**, **κυβοειδές οστό**, **κωνική θηλή**, **κωνοειδείς πόροι**, **λεπίδοειδές τμήμα** κροταφικού οστού, **λιθοειδές οστό**, **μαστοειδές οστό**, **μηνοειδής βαλβίδα**, **μιτροειδής βαλβίδα**, **μυκητοειδής θηλή**, **οβελιαία τομή**, **ορώδες υγρό**, **πισοειδές οστό**, **πυραμιδοειδής εξοχή**, **πυραμοειδές κύτταρο**, **ραβδιοφόρα κύτταρα**, **ρομβοειδής εγκέφαλος**, **σηραγγώδες σώμα**, **σιγμοειδής βαλβίδα**, **σκαφοειδές οστό**, **σκωληκοειδής απόφυση**, **στεφανιαία αρτηρία**, **σφηνοειδές οστό**, **τοξοειδής ίνα**, **τραπεζοειδής μυς**, **τριχοειδές αγγείο**, **τυλώδες σώμα**, **υαλοειδής ουσία**, **υδατοειδές υγρό**, **σωλήνες υμενώδεις**, **υοειδές οστό**, **φακοειδής πυρήνας**, **φλοιώδης ουσία**, **φυλλοειδής λάχνη**, **ωοειδές σωματίο**.

γ) Επίθετο, π.χ. **τυφλή κηλίδα**.

⁶ Πρώτη σημασία 'αγκαλιά', από την οποία προκύπτει η γεωγραφική σημασία.

⁷ Ραβδιοφόρα κύτταρα,

⁸ Πρώτη σημασία στο δέντρο, από την οποία προκύπτει η ρίζα του δοντιού.

⁹ < ἄπιον 'αχλάδι'.

¹⁰ < ἠθμός 'φίλτρο'.

2 Η ορολογική μεταφορά

Οι θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν την πολυσύνθετη διαδικασία της μεταφοράς είναι πολλές, από την αριστοτελική μεταφορά ως αναλογία ανάμεσα σε δύο πεδία έως την αμιγώς γλωσσολογική προέλευση ή κυρίως τη μεταφορά ως γνωστική/γνωσιακή διαδικασία, που τοποθετείται στο επίπεδο της εννοιοποίησης ανάμεσα σε ένα εννοιακό πεδίο-πηγή και σε ένα εννοιακό πεδίο-στόχο [12, 14]. Αξίζει να σημειωθεί ότι για τον ερευνητή το εννοιακό πεδίο-πηγή του είναι εμπειρικά προσιτό, απτό και οικειότερο, γιατί συνιστά χώρο προηγούμενων εμπειρικών (βλ. παρακάτω 1-3) και πολιτισμικών γνώσεων του (βλ. παρακάτω 4-6), από το οποίο θα αντλήσει τις αντιληπτικές ιδιότητες που θα μεταφέρει στο λιγότερο οικείο εννοιακό πεδίο-στόχο, προκειμένου να το κατανοήσει [15: 73]. Η μεταφορά, μια γνωσιακή διαδικασία, είναι όσον αφορά τη σημασία μια αλλαγή πεδίου, σύμφωνα άλλωστε με την ετυμολογία της λέξης, λόγω αναλογίας, ομοιότητας ή σύγκρισης ανάμεσα σε διαφορετικά εννοιολογικά πεδία [βλ. και 2, 3, 5, 17]. Ορισμένες κοινές ιδιότητες ανάμεσα στα πεδία επιτρέπουν τη μεταφορά, ωστόσο αναδύονται νέα σημασιολογικά χαρακτηριστικά, εφόσον η εφαρμογή αφορά διαφορετικά πεδία. Οι ιδιότητες αυτές, που ανήκουν κυρίως στην οπτική αντίληψη ως αποτέλεσμα της ενδελεχούς παρατήρησης, όχι μόνο ενυπάρχουν στα αντικείμενα αναφοράς ουσιαστικών, αλλά κυρίως διεπιδρούν με τον άνθρωπο, αφού διερμηνεύονται από την ανθρώπινη εμπειρία [12, 11]. Πιο συγκεκριμένα η μεταφορά βασίζεται στο πώς αντιλαμβανόμαστε την ομοιότητα [9: 60], η οποία όμως υπόκειται στην υποκειμενική κρίση του θεατή, δηλ. ο θεατής τη βλέπει αν θέλει να τη δει, και αντικατοπτρίζει τη διάδραση ανάμεσα στην επιστήμη και στην κοινωνία, στο βαθμό που οι όροι αποτελούν όχημα των γνώσεων της εποχής δημιουργίας τους. Με τον τρόπο αυτό προκύπτει μια σημασιακή ασυμβατότητα, η οποία επιφέρει μια νέα συντακτική κατανομή [4]. Συμφωνούμε με τους Lakoff & Johnson [12] ότι οι μεταφορές, που προέρχονται από συγκεκριμένες εμπειρίες, δεν παράγονται τυχαία, αλλά αντίθετα αποτελούν συνεκτικά συστήματα που δομούν με συστηματικό τρόπο το εννοιολογικό μας σύστημα, το οποίο με τη σειρά του δομεί τη γλώσσα. Επίσης οι ίδιοι ερευνητές θέτουν το βασικό ερώτημα ποιος είναι ο στόχος της μεταφοράς: είναι η κατανόηση μιας εμπειρίας με τους όρους άλλου είδους εμπειρίας, ενός εννοιακού πεδίου με τους όρους άλλου εννοιακού πεδίου.

Ειδικότερα η ορολογική μεταφορά υποκαθιστά ένα αντικείμενο αναφοράς ενός πεδίου με ένα άλλο που ανήκει σε διαφορετικό πεδίο εγκαθιστώντας ένα σημασιολογικό σύνδεσμο ανάμεσά τους, με την επιλογή ορισμένων εξεχόντων σημασιολογικών χαρακτηριστικών και

την αγνόηση ορισμένων άλλων με μια αφαιρετική διαδικασία.¹¹ Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη χρήση σε νέα συμφραζόμενα από το γενικό λεξιλόγιο στον επιστημονικό λόγο ή από ένα επιστημονικό κλάδο σε άλλο, καθώς και την ανάδυση της διαχρονικής διάστασης, λ.χ. ΑΕ *ἀγγεῖον* 'δοχείο' (γενικό λεξιλόγιο) → *ἀγγεῖον* (ανατομία), *ἀκανθα* (βοτανική) → *ἀκανθα* (ανατομία). Έτσι οι νέοι όροι,¹² που προέρχονται από μεταφορική χρήση λέξεων του γενικού λεξιλογίου ή κάποιας επιστημονικής ορολογίας και υιοθετούνται από τους ερευνητές άλλου επιστημονικού κλάδου για να κατονομάσουν μια νέα έννοια, συμβατικοποιούνται, εγκαθίστανται στο γλωσσικό σύστημα και συνιστούν πλέον τμήμα της επιστημονικής ορολογίας νέου κλάδου. Ωστόσο, ειδικότερα στη ΝΕ, παρουσιάζονται δύο περιπτώσεις: Α) η γλώσσα διαθέτει μία μόνο μορφή, η οποία χρησιμοποιείται τόσο στην επιστημονική ορολογία όσο και στον καθημερινό λόγο, π.χ. *καρδιά*.¹³ Β) η ΝΕ λόγω της διαχρονίας διαθέτει για το ίδιο αντικείμενο αναφοράς αφενός τον όρο ανατομίας για τον επιστημονικό λόγο και αφετέρου μια άλλη μορφή για τον καθημερινό λόγο, π.χ. *κεφαλή* (όρος ανατομίας) [+ τυπικό/λόγιο] – *κεφάλι* (λέξη καθημερινού λόγου) [+/-τυπικό/+/-λόγιο] [6].

Τα ουσιαστικά αυτά λειτουργούν είτε αυτόνομα είτε ως ουσιαστικό βάση σε παράγωγο επίθετο, λ.χ. *αυχέννας* – *αυχέννας οστού*, *κεφαλή* – *δικέφαλος μυς*. Τα πεδία-πηγή που μαζικά προσφέρουν αντιληπτικές ιδιότητες που μεταφέρονται στο χώρο της ανατομίας, τον οποίο δομούν, είναι τα ακόλουθα:¹⁴

1) Βοτανική: *ἀκανθα*, *αμυδαλή*, *βάλανος*, *βολβός*, *δενδρύλλιο*, *δένδρο*, *κλάδος*, *κλωνίο*, *κορμός*, *μήλο*, *μίσχος*, *ρίζα*, *φλοιός*, *φύλλο* – *ακανθώδης*, *απιοειδής*, *βοτρυοειδής*, *καλυκοειδής*, *λεπιδοειδής* (< *λεπίς* 'λέπι'), *πίσοειδής* (< *πίσος/πίσον* 'μπιζέλι'), *φλοιώδης*, *φυλλοειδής*.

¹¹ Ο Assal [1994: 236 από Oliveira 15: 41] μιλά για αγνόηση σημασιολογικών χαρακτηριστικών. Βλ. και Lakoff & Johnson [12].

¹² Ανήκουν κατεξοχήν στην κατηγορία του ουσιαστικού λ.χ. *ἀκανθα*, και του μετονομαστικού επιθέτου λ.χ. *ακανθώδης*, όπως ισχύει γενικά στην ορολογία.

¹³ Αξίζει να σημειωθεί ότι όροι ανατομίας χρησιμοποιούνται με μεταφορική σημασία και στον καθημερινό λόγο, π.χ. *καρδιά*. Η *καρδιά του μαρουλιού* και η *καρδιά του χειμώνα* μοιράζονται με την καρδιά ως όργανο του ανθρώπινου σώματος την κεντρική εσωτερική θέση, τοπικά αλλά και χρονικά [15: 44]. Επίσης το ίδιο λέξημα χρησιμοποιείται σε ποικίλες παράγωγες και σύνθετες λέξεις καθώς και σε εκφράσεις με τη σημασία της έδρας των συναισθημάτων λ.χ. *ἀκαρδος*, *ανοιχτόκαρδος*, *το λέει η καρδιά του*, *έχει χρυσή καρδιά*, *ανοίγω την καρδιά μου*, *το πήρε κατάκαρδα* κτλ.

¹⁴ Η ταξινόμηση που ακολουθεί στηρίζεται στην πρώτη σημασία που καταγράφεται στα λεξικά της ΑΕ [8, 13], που θεωρήθηκε η κυριολεκτική από την οποία προέκυψε η μεταφορική.

2) Γεωφυσικό τοπίο: *ανατολή, ουρανός, αύλακα, έδαφος, ισθμός, σήραγγα, τάφος, χοάνη – ακτινοειδής, ακτινωτός, αυλοειδής, κρυσταλλοειδής, σηραγγώδης, υδατοειδής.*

3) Ζωικός κόσμος: *κέρας, κοχλίας, ουρά, πορφύρα, σκώληκας, ωό – αραχνοειδής, μυκητοειδής, σκωληκοειδής, ωοειδής.*

4α) Ανθρώπινες κατασκευές: *αγγείο (< άγγείον 'δοχείο'), άλυσος (< άλυσις 'κόσμημα'), ασκός (< άσκός 'δερμάτινο δοχείο'), βαλβίδα (από το σύστημα άρδευσης), έλικας (από το σχήμα κοσμημάτων), ζώνη (από το χώρο της ένδυσης), ηθμός ('φίλτρο'), κάψα ('θήκη') κλωβός, κώδωνας, λήκυθος, πέταλο (< πέταλον 'λουλουδένιο στεφάνι'), σάλπιγγα, στεφάνη, ταινία, τύμπανο, χαλινός, χιτώνας – αγγιστρωτός, δελτοειδής, ελικοειδής, ηθμοειδής, κρικοειδής, οβελιαίος, σιγμοειδής, σκαφοειδής, στεφαναίος, σφηνοειδής, υαλοειδής, υοειδής ('σε σχήμα Υ'), φακοειδής.*

4β) Κτίσματα ως ανθρώπινες κατασκευές: *αψίδα, θόλος, καμάρα, λαβύρινθος, πρόδομος, πυραμίδα – πυραμοειδής, πυραμιδοειδής.*

5) Ανθρώπινη ενασχόληση: *δίκτυο (από το ψάρεμα στην ανατομία), δίσκος (από το αθλητικό λεξιλόγιο), ιστίο (από το ναυτικό λεξιλόγιο), τόξο, φάλαγγα,¹⁵ θυροειδής (θυρεός 'είδος μακρόστενης ασπίδας στο σχήμα της θύρας/πόρτας'), τοξοειδής (από την τέχνη του πολέμου), κυβοειδής, κωνοειδής,¹⁶ ρομβοειδής, τραπεζοειδής (< τραπέζιον 'γεωμετρικό σχήμα') (από τη γεωμετρία).*

6) Θρησκεία: *μιτροειδής.*

Ο κατάλογος αυτός διευρύνεται αν λάβουμε υπόψη το γεγονός ότι υπάρχουν υποκοριστικά ουσιαστικά των οποίων το ουσιαστικό βάση, αν και δεν καταγράφεται ως όρος, εντάσσεται στις παραπάνω 6 κατηγορίες: *δακτύλιος, λιμνίο, μηνίσκος (< μηνίσκος 'αντικείμενο σε σχήμα μισοφέγγαρου (γεωμετρικό σχήμα) < μήνη 'φεγγάρι'), νημάτιο, νησίδια, ουρανίσκος, ραβδία, στόμιο, (αιμο)σφαίρια/ ημισφαίριο (< σφαίρα), φατνίο, ωτίο – δακτυλιοειδής, μηνοειδής, ραβδοειδής.* Συμφωνώ με τους Lakoff & Johnson [12] ότι σε μια μορφή που παρουσιάζει κυριολεκτική και παραγόμενη μεταφορική σημασία δεν εγκαθίσταται σχέση ομωνυμίας -γιατί

¹⁵ Φάλαγξ (στρατιωτικό λεξιλόγιο) 'επιμήκης διάταξη στρατιωτικού σώματος' → φάλαγξ 'επίμηκες οστό των δακτύλων' (ανατομία).

¹⁶ Το επίθετο λόγω του ουσιαστικού βάση *κώνος* δεν κατατάσσεται στη βοτανική, αν και η σημασία 'καρπός του πεύκου' αποτελεί την πρώτη σημασία, αλλά στις ανθρώπινες δραστηριότητες, γιατί η σημασία προέρχεται από μεταφορά κατά το σχήμα της ήδη μεταφορικής σημασίας 'γεωμετρικό σώμα'.

με τον τρόπο αυτό δεν ερμηνεύεται η συστηματικότητα των μεταφορικών σημασιών- αλλά σχέση πολυσημίας. Έτσι αναδεικνύεται το γεγονός ότι η ορολογική μεταφορά συνιστά ένα σημαντικό μέσο δημιουργίας σημασιολογικών νεολογισμών [βλ. και 15: 124].

Αξίζει να σημειωθεί η κεντρική θέση που κατέχει το ανθρώπινο σώμα στη δόμηση της εμπειρίας και τη σημασία της δομής αυτής στο να κατανοήσει ο άνθρωπος τον κόσμο: η μεταφορά ΤΟ ΕΓΓΥΤΕΡΟ ΠΡΟΗΓΕΙΤΑΙ [12] βρίσκει άμεση εφαρμογή, αφού πολλοί όροι ανατομίας του ανθρώπινου σώματος χρησιμοποιούνται με αρκετά συστηματικό τρόπο¹⁷ στην κατονομασία όρων του γήινου τοπίου στο πλαίσιο της μεταφοράς ΕΝΑ ΒΟΥΝΟ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΟ: *αυχέννας, κεφαλή, κοιλία, κόλπος, κορυφή, λεκάνη, μύτη, πλευρά* (βουνού), *ράχη* (βουνού), *στόμα/στόμιο, χείλος* (γκρεμού) – *δικέφαλος, μαστοειδής, ορογόνος, τρικέφαλος, τριχοειδής, τυλώδης* (< *τύλη* 'καμπούρα, κάλος, εξόγκωμα'), *υμενώδης – τυφλός*.

Επίσης είναι προφανές ότι για την εννοιοποίηση ο τομέας της οπτικής αντίληψης είναι κυρίαρχος, και ιδιαίτερα οι μεταφορές που στηρίζονται στο εξωτερικό σχήμα ενός αντικειμένου. Ακόμα οι μεταφορές που ο τομέας-πηγή είναι το ανθρώπινο σώμα, χρησιμοποιούν εξωτερικά σημεία του ανθρώπινου σώματος για να κατονομαστούν μέσω της οπτικής αντίληψης εσωτερικά σημεία, που είναι αθέατα, π.χ. *κεφαλή – κεφαλή οστού, κόλπος 'αγκαλιά' – κόλπος της καρδιάς, στόμα – στόμιο της μήτρας, ώτα – ωτίο της καρδιάς*.

Η παραπάνω μεταφορά ΕΝΑ ΒΟΥΝΟ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΟ επιδέχεται διεύρυνση: ΤΟ ΓΗΙΝΟ ΤΟΠΙΟ ΕΙΝΑΙ ΕΝΑ ΠΡΟΣΩΠΟ, αφού βρίσκουμε κατονομασίες όπως *λεκάνη* (Μεσογείου), *πόδι* (Χαλκιδικής). Διαπιστώνω ωστόσο ότι ισχύει και ο αντίστροφος προσανατολισμός, δηλ. το γήινο τοπίο λειτουργεί ως πεδίο-πηγή και το ανθρώπινο σώμα ως πεδίο-στόχος: *αύλακα* (γλωσσική), *έδαφος* (του στόματος), *ισθμός* (μήτρας), *κορυφή* (κεφαλής), *ουρανός, τάφος* (θηλής), *χοάνη* (υποφύσεως). Θα μπορούσα δηλ. να υποστηρίξω ότι γήινο τοπίο και άνθρωπος αποτελούν δύο διαφορετικά πεδία για την κατανόηση των οποίων (και κατά συνέπεια για την κατονομασία των μελών τους) ανατρέχουμε από το ένα στο άλλο με αμοιβαίο τρόπο. Η αντίληψη αυτή επιτρέπει να διαφανεί η συστηματικότητα ανάμεσα στις έννοιες καθώς και να γίνουν προβλέψεις για τις κανονικότητες στην ανάπτυξη μεταφορικών εννοιών ακόμη και του προσανατολισμού τους. Ωστόσο δεν θεωρώ ότι με την περίπτωση αυτή καταστρατηγείται ο γενικότερος μονοκατευθυντικός προσανατολισμός [7: 192] που ισχύει κατά τη μεταφορά, δηλ. από το

---

¹⁷ Στο σημείο αυτό διαφοροποιούμαστε από τους Lakoff & Johnson [12], που θεωρούν ότι πρόκειται για περιθωριακή και μη συστηματική περίπτωση.

περισσότερο απτό και οικείο στο λιγότερο απτό και οικείο με στόχο την κατανόηση ενός εννοιακού πεδίου με τους όρους άλλου εννοιακού πεδίου: ποιο ορίζεται κάθε φορά ως πεδίο-πηγή και ποιο ως πεδίο-στόχος υποστηρίζω ότι εξαρτάται από τις προϋπάρχουσες εμπειρίες και τις επιστημονικές γνώσεις για το εννοιακό σύστημα του συγκεκριμένου πεδίου που διαθέτει ο άνθρωπος έως εκείνη τη στιγμή. Π.χ. αναφέρεται [15: 115] ότι ο άγγλος γιατρός του 17ου αι. William Harvey διατύπωσε ένα ορθό μοντέλο της κυκλοφορίας του αίματος εμπνεόμενος από το σύστημα άρδευσης και αποχέτευσης των υδάτων στα ολλανδικά κανάλια της εποχής εκείνης, που χρησίμευσε ως πεδίο-πηγή ενώ το ανθρώπινο σώμα ως πεδίο-στόχος.¹⁸ Συνεπώς η μελέτη της ιστορίας της κάθε επιστήμης μπορεί να συμβάλει αποφασιστικά στη διαλεύκανση της σειράς εμφάνισης των σημασιών σε μια πολύσημη λέξη.

Τέλος ύστερα από τη διαπίστωση των Lakoff & Johnson [12] ότι οι μεταφορές αντιστοιχούν στην εμπειρία μας τόσο του κόσμου όσο και του πολιτισμού μας καθώς και την παρατήρηση ότι οι όροι της ανατομίας προέρχονται κυρίως από την ΑΕ λόγω της υψηλής ανάπτυξης της ιατρικής επί αιώνες στον ελλαδικό χώρο, μπορώ να υποστηρίξω με βεβαιότητα ότι ο επιστημονικός τρόπος ταξινόμησης του κόσμου καθώς και έννοιες του ελληνικού πολιτισμού λ.χ. ΑΕ *λαβύρινθος* ‘μυθολογικό πολύπλοκο ανάκτορο του Μινώταυρου’ → στην ανατομία *λαβύρινθος* λέγεται για όργανα που το σχήμα ή η διάταξή τους θυμίζει λαβύρινθο, *φάλαγξ* ‘επίμηκης διάταξη στρατιωτικού σώματος’ → *φάλαγξ* ‘επίμηκες οστό των δακτύλων’, έγιναν κτήμα της επιστημονικής και εν προκειμένω της ιατρικής ορολογίας του δυτικού κόσμου μέσω της λατινικής με τη μορφή των άμεσων δανείων [1] λ.χ. ΑΕ *λαβύρινθος* > λατ. *labyrinthus* > γαλλ. *labyrinthe*, αγγλ. *labyrinth*, ΑΕ *φάλαγξ/φάλαγγες* > λατ. *phalanx* > γαλλ. *phalange/phalanges*, αγγλ. *phalanx/phalanges*, και ιδίως των μεταφραστικών δανείων λ.χ. ΑΕ *άγγειον* > λατ. *vasculum* > υστερολατινική *vascellum* > γαλλ. *vaisseau*/αγγλ. *vessel*, [βλ. και 15: 175], δημιουργώντας ένα κοινό πολιτισμικό υπόστρωμα στον επιστημονικό λόγο του δυτικού πολιτισμού. Θα είχε συνεπώς ενδιαφέρον η εξέταση στο πλαίσιο της διαγλωσσικής αντιστοιχίας του βαθμού χρήσης των ίδιων ορολογικών μεταφορών.

3 Επίλογος

«Στις μεταφορές δεν αναλογεί απλώς ένας πλουμιστός τρόπος έκφρασης, αλλά ένας τρόπος να *σκεφτόμαστε* για τα πράγματα· και, ιδιαίτερα, για τα λιγότερο απτά πράγματα» [7: 178]. Η μεταφορά αποτελεί έναν από τους θεμελιώδεις γνωστικούς μηχανισμούς που διαθέτουμε για

¹⁸ Ετσι δημιουργήθηκε ο όρος *heart pump* «καρδιακή αντλία».

την κατανόηση της εμπειρίας μας, που επιτρέπουν να αντιλαμβανόμαστε νέες ή αφηρημένες έννοιες μέσα από την εμπειρία μας. Οι μεταφορές μπορούν να δημιουργήσουν νέες σημασίες και συνεπώς να ορίσουν μια νέα πραγματικότητα [12].

Η έρευνα αυτή έδειξε ότι το σχήμα της μεταφοράς δεν αφορά μόνο τη γλώσσα της λογοτεχνίας ή ακόμη και της καθημερινότητάς μας αλλά και τη γλώσσα της επιστήμης. Για τη μελέτη της ορολογικής μεταφοράς επελέγη ο κλάδος της ανατομίας, επειδή οι όροι του συχνά στηρίζονται είτε στην οπτική αντίληψη και για το λόγο αυτό ορίζονται με βάση τις περιγραφικές ιδιότητες των αντικειμένων αναφοράς τους είτε στη λειτουργία των αντικειμένων αναφοράς τους. Οι πρόγονοί μας, για να κατονομάσουν νέες έννοιες στο χώρο της ανατομίας, έναν κλάδο που τον ανέπτυξαν ιδιαίτερα, χρησιμοποίησαν μεταφορές που πηγάζουν από το περιβάλλον των εμπειριών τους και του πολιτισμού τους. Τέλος, επειδή η αρχαιοελληνική γραμματεία εμπεριέχει ακριβείς περιγραφές του ανθρώπινου σώματος - σύμφωνα βέβαια με τα μέτρα της εποχής εκείνης- καθώς και αποτελεσματικούς τρόπους ίασης, η ΑΕ ιατρική ορολογία μεταλαμπαδεύτηκε μέσω της λατινικής στον δυτικό κόσμο με όχημα τα άμεσα δάνεια και τα μεταφραστικά δάνεια εδραιώνοντας ένα κοινό πολιτισμικό υπόστρωμα στον επιστημονικό λόγο του δυτικού πολιτισμού.

Βιβλιογραφία

- [1] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. *Νεολογικός δανεισμός της νεοελληνικής – Άμεσα δάνεια από τη γαλλική και αγγλοαμερικανική – Μορφολογική ανάλυση*, 1994, Θεσσαλονίκη, 298 σελ.
- [2] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. «Πετρ(ο)- και λιθ(ο)- ως στοιχεία της ελληνικής ορολογίας». *Ελληνική γλώσσα και ορολογία – ΕΛΕΤΟ 5*, 2005^α, Αθήνα, 13-22.
- [3] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. «Ονόματα ύλης και μεταφορά». Στο *Γλώσσα και πολυπολιτισμικότητα – Αφιέρωμα στην καθ. Κ. Καρπούζα*, University Studio Press, 2005β, Θεσσαλονίκη, : 59-71.
- [4] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. «Πρόταση για τη διδασκαλία της μεταφοράς». *Μελέτες για την ελληνική γλώσσα – Πρακτικά της 26^{ης} ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής Α.Π.Θ.*, 2005γ, Θεσσαλονίκη, σσ. 45-56.
- [5] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. «Το μόρφημα -ειδ(ής) στη Νέα Ελληνική». *Ελληνική γλώσσα και ορολογία – ΕΛΕΤΟ 6*, 2007, Αθήνα: 19–31, http://www.eleto.gr/download/Conferences/6th%20Conference/6th_01-23-Anastasiadi-SymeonidiAnnaPaper_V04.pdf
- [6] Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. & Α. Φλιάτουρας. «Το χαρακτηριστικό [+/-λόγιο] στη νέα ελληνική: ορισμός και ταξινόμηση», *Greek linguistics-Proceedings of the 6th*

- International Conference on Greek Language*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2005, Ρέθυμνο 110-120. (<http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/gr.htm>).
- [7] Βελούδης, Γ. *Η σημασία πριν, κατά και μετά τη γλώσσα*, Αθήνα, Κριτική, 2005, 367 σελ.
- [8] Chantraine, P. *Dictionnaire étymologique de la langue grecque – Histoire des mots*. Paris, Klincksieck, 1968/2009.
- [9] Dirven R. & M. Verspoor. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. Amsterdam, Philadelphia, J. Benjamins, 1998. Μετάφραση στα ελληνικά – προσαρμογή – επιμέλεια Αγγελικής Αθανασιάδου & Μιχάλη Μηλαπίδη, *Γνωστικές ανιχνεύσεις στη γλώσσα και στη γλωσσολογία*. Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2004.
- [10] Ζωντανός Κ. «*Ελληνο-ιταλικό Γλωσσάρι όρων ανατομίας του ανθρώπου*» (επιμ. Ε. Κασάπη-Ζωντανού). Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1998.
- [11] Kövecses Z. *Metaphor. A practical Introduction*. Oxford. New York: Oxford University Press, 2002.
- [12] Lakoff, G. & M. Johnson, *Metaphors we live by*. Chicago, University of Chicago Press, 1980.
- [13] Liddell, H. G. & R. Scott, *Greek-English Lexicon with a Revised Supplement*, Clarendon Press, Oxford, 1996.
- [14] Marque-Pucheu, Chr. "Présentation". *Langue Française* 2001, τεύχος 129, σελ. 3-20.
- [15] Oliveira I. *Nature et fonctions de la métaphore en science – L'exemple de la cardiologie*, Paris, L'Harmattan, 2009, σελ. 219.
- [16] Rey A. *Dictionnaire historique de la langue française*. Παρίσι, Dictionnaires Le Robert, 1992, 2 τόμοι.
- [17] Sweetser E. *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge. Cambridge University Press, 1990.
- [18] *Λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών Α.Π.Θ., Θεσσαλονίκη, 1998.

Άννα Αναστασιάδη-Συμεωνίδη

Ομότιμη καθηγήτρια Α.Π.Θ.
Τμήμα Φιλολογίας, Τομέας Γλωσσολογίας Α.Π.Θ.
Ηλ.ταχ.: ansym@lit.auth.gr